

SZMESKÓ GÁBOR

„temetetlen árvaságban”
Kálec-Simon Orsolya, *Egzisztencialista líra a közép-európai régióban. Pilinszky János és Slavko Mihalić költészetének komparatív elemzése*

Jelen recenzió elsősorban tisztelgés Kálec-Simon Orsolya munkássága előtt, akinek korai halála megszakította azt a nagyon ígéretes gondolkodási folyamatot, amely szövegeiből kiolvasható. Másodsorban szeretném felhívni a figyelmet könyvének a Pilinszky-recepcióban betöltött – sajnos nem kellőképpen ismert – pozíciójára.

Kálec-Simon Orsolya Pilinszky János és Slavko Mihalić lírai ontológiáját az egzisztencialista filozófia egyes képviselőinek tézisein keresztül olvassa újra. A költők lírai ontológiája a lírai szubjektum kapcsolatainak elemzésével válik vizsgálat tárgyává, mégpedig négytípusú viszonyban: a lírai szubjektum kapcsolata 1) önmagával, 2) a világgal, 3) más szubjektumokkal és a 4) transzcendenciával. Az elemző a fenti szempontok vizsgálatában a Pilinszky-életmű korszakolásával kapcsolatban is fontos megállapításokat tesz. Nem elhanyagolható, hogy a strukturálisan is remekül felépített munka a heideggeri–gadameri hermeneutika módszertanát alkalmazva az egzisztencialista filozófia belátásaira támaszkodva képes a Pilinszky-líra befogadását újszerű¹ meglátásokkal gazdagítani.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy jelen esetben egy védésre leadott disszertáció szövegéről beszélünk, amelyet Kálec-Simon Orsolyának a védést követően – hirtelen bekövetkezett halála miatt – az opponensi vélemények alapján sem volt lehetősége átdolgozni. A szöveg igen értékes dokumentuma a Pilinszky-kutatásnak (is), amely méltatlan módon – az idézések alapján legalábbis úgy tűnik – nem eléggé ismert a kutatók körében. A szöveg alkalmas arra, hogy a Pilinszky-életmű megrekedtnek tűnő recepcióját új impulzusokkal gazdagítsa. Természetesen nem arról van szó, hogy az egzisztencialista filozófia hatása vagy a lírai szubjektum pozíciójának elemzése ne jelenne meg a kritikákban, azonban ezeknek a szempontoknak az összekapcsolt és következetesen végigvitt elemzése már újszerűnek számít. Még jobban kiemeli az elemzés érdemeit, hogy Mihalić és Pilinszky életművét a közép-európai egzisztencialista líra horizontján helyezi el, megteremtve ezzel vizsgálódásának tágabb kontextusát, és jelezve egy új, kutatásra szintén érdemes problémahorizontot. Meglátásom szerint a szövegben felfedezhető hibák nem vonnak le annak újító jellegéből.

¹ Az új illetve az újszerűség fogalmát Vető Miklós *L'élargissement de la métaphysique* című könyve alapján használom. Magyar nyelvű bemutatása: MEZEI Balázs, *A szeretet metafizikája*, Magyar Filozófiai Szemle 2016/10., 177–187.

Az értekezés struktúrája jól követhető, logikusan építkező szövegvezetést jósol. A problematika tárgyalásának keretét adó filozófiai-, és irodalomtörténeti kontextus felvázolása után a könyv módszertanának bemutatása következik. A szöveg középső szakaszában a két alkotó – Pilinszky János és Slavko Mihalić – költészetének elemzéséről olvashatunk, míg az utolsó fejezet a komparatív elemzés következtetéseit tartalmazza.

A vizsgált alkotók irodalomtörténeti kontextusa a közép-európai egzisztencialista líra vonulatába illeszthető, amelynek további képviselőiként említhető Edvard Kocbek, Vasko Popa, Tadeusz Rózewicz, František Halas, Jiří Orten, valamint Jaroslav Durych (vesd össze: 51–52.). Kálec-Simon szerint mind Pilinszky, mind Mihalić lírai ontológiája „döntően autochton jelenség [...], amelyet nem a nyugati egzisztencializmus hívott életre, hanem attól függetlenül alakult ki, csak történetesen hasonló problémákat fogalmaz meg, hasonló érzékenységgel.” (49.) A közép- és a nyugat-európai egzisztencializmus között két alapvető különbséget lát. Egyfelől a választott közép-európai gondolkodók „nem társadalmi perspektívában”, hanem a radikális eszméktől távol maradvány ideológiai semlegesség felé közelítenek. S „műveik középpontjában egy magányos létmegértő szubjektum áll [...], [amely] mindvégig megmarad az egyén perspektívájánál.” (50.) Másfelől a két terület alkotói eltérő műnemeket tartanak alkalmasnak arra, hogy meglátásaikat közvetítsék. Camus és Sartre – a prózával szemben – a lírát alkalmatlannak, míg Pilinszky és Mihalić alkalmasnak találták arra, hogy egzisztenciális jelenségeket és szituációkat tegyen jelenvalóvá.

A szerző nem vállalkozik arra, hogy a közép-európai régió – a szöveg korábban említett állítása szerint – meghatározhatónak tűnő egzisztencializmusa felől olvassa az alkotókat, hanem a nyugat-európai egzisztencializmus nyomait kutatja a választott életművekben. Kálec-Simon figyelemreméltó érzékenységgel alkalmazza az interdiszciplináris kutatásban rejlő lehetőségeket. Filozófia és irodalom határán mozgó elemzéseiben többnyire pontosan interpretálja, használja a filozófiai vonatkozású szövegeket. Elemzéseiben nem olvassa rá az egzisztencialista tételeket az egyes versekre, hanem a szövegekben rejlő nyomok alapján kíván értelmezési lehetőségeket nyújtani a választott filozófiai hagyományhoz igazodva, s kevert érveléssel sem találkozunk. Három megjegyzést mégis érdemes tenni a kötet filozófiai kontextusa kapcsán.

Egyfelől, Kálec-Simon az egzisztencializmus túlságosan tág meghatározását adja – filozófiatörténeti hagyományra hivatkozva (15.) választja ki Kierkegaard, Heidegger, Jaspers, Sartre, Camus és Simone Weil életművének kulcsszövegeit. A könyvnek nyilvánvalóan nem intenciója, hogy az egzisztencializmus vagy akár egyes egzisztencialistának tartott gondolkodók életművének újszerű értelmezését adja, azonban a bizonytalan megközelítés, az értelmező iskolák közötti választás hiánya a kötet érvelésének, állásfoglalásának súlyát is befolyásolja. Így néhány filozófus életművének negligálása hiányként jelenik meg az érvelésben (így Nietzsche vagy Gabriel Marcelé). Simone Weil gondolkodásmódja bizonyos értelemben – például a szerencsétlenség fogalma kapcsán – valóban tekinthető egzisztencialistának, ami a francia filozófusnő életművének érdekes újrakontextualizálását jelentené, azonban olyan

indoklást, amely ezt a megközelítést megalapozná, nem találunk a szövegben. Valamint ha a szerző Weilt egzisztencialistának nevezi, akkor kérdéses, hogy Dosztojevskij – akinek Pilinszkyre gyakorolt hatása szintén evidencia a kutatók számára – miért nincs megemlítve a felsorolásban (holott az 5.3-as fejezetben kiemelten foglalkozik a szövegeivel).²

Másfelől – az előbbi felvetéshez kapcsolódva –, a szerző az egyes filozófusok fontosabb szövegeit a könyv intenciójához mérten megfelelően feldolgozta. Néhány esetben azonban némi zavart lehet felfedezni az összefoglalókban. Sartre esetében például (a *Lét és a semmi* alapján) az interszubjektivitás problematikáját vagy félreértette, vagy (nyelvileg) helytelenül foglalta össze, vagy legalábbis nem dolgozta ki azt a sajátos értelmezést, amelyet felvetett. Ugyanis önmagában megkérdőjelezhető az az interpretáció, hogy (Sartre szerint) a „szubjektum kétségbeesetten törekszik arra, hogy egyesülhessen a másikkal”, mely nyilvánvalóan lehetetlen (vesd össze: 32.). A szövegnek elegendő lenne a jóformán az összes összefoglaló jellegű kézikönyvben fellelhető „tudatok harcban állnak” szókapcsolatot hivatkozni az *egyesülés* helyett.³ Mivel az egyesülés fogalma inkább a misztika problematikájához tartozik – amelynek a Pilinszky-olvasásban való alkalmazhatóságáról Kálec-Simon is tud –, szerencsésebb lett volna a sartré-i fogalmakat megtartani, mert a szöveg későbbi, elemző szakaszaiban a szerző egyszerűen sartré-i egyesülésről beszél (például: 131.), ami alapján úgy tűnik, teljesen félreértette Sartre-ot.

Végül a szöveg intenciójától ugyan eltérő, a gondolatmenetben mégis megfigyelhető jelenség kapcsán tennék egy kutatás-módszertani megjegyzést. A hatástörténeti elemzések visszatérő problémája, hogy nélkülözik a filológiai megalapozást. Ennek következtében könnyen parttalanná válhatnak az elemzések, és nem érthető, hogy miért éppen azokra a párhuzamokra, motívumokra ismer rá az elemző, amelyekre – filológiai kapcsolat bizonyítása nélkül – rámutat. Meg kell jegyezni, hogy a Pilinszky-filológia igencsak kiaknázatlan területe a kutatásnak, vagyis a szöveg írójának nem állt rendelkezésére elegendő információ egy filológiailag alátámasztott hatástörténeti elemzéshez, s ennek kidolgozása nyilvánvalóan nem lehetett feladata, hiszen nem is erre vállalkozott. Kálec-Simon a Pilinszky-filológia eddigi eredményeit feldolgozta, beépítette kutatásába – különösen az 1960-as évek Pilinszky-Camus vitája kapcsán (Szávai Dorottya [2005] és Hankovszky Tamás [1997] munkái nyomán).

A szöveg talán legértékesebbnek tekinthető részeinek bemutatása előtt még egy megjegyzést szeretnék tenni a szöveg módszertani alapjaival kapcsolatban. A heideggeri–gadameri hermeneutika alkalmazhatóságát a Pilinszky-életműre Kálec-

² Érdekes megvilágításba kerül Pilinszky és az egzisztencializmus kapcsolatának méltatása, ha az alábbi naplóbejegyzésre hivatkozunk: „Ami az egzisztencializmust életeti, az nem a semmi igazsága, hanem az élet fölélének története, s mint ilyen, a zülléssel rokon. Lépései egyre mélyebbek és merészebbek, negatív pályáján csak így érezheti, érzékelheti még a fogyó életet. [...] Már az élet drámáját cselekvően átélő, átszenvedő ember számára is ez a drámai ábrázolás automatikusan könyvdrama marad. [...] A filozófia bár nem zárja ki az igazságot, nem útja a megigazulásnak.” PILINSZKY János *Összegyűjtött művei. Naplók, töredékek*, szerk. HAFNER Zoltán, Osiris, Budapest, 1995, 57.

³ Ahogy Marosán Bence is fogalmaz, a „kérdés [Sartre számára] az, hogy vajon elgondolhatjuk-e a tudatot az interszubjektív dimenzió, tehát a más-száma-raló lét nélkül”. MAROSÁN Bence Péter, *Sartre és a szabadság határai*, Magyar Filozófiai Szemle 2017/1., 148 [144–160].

Simon a költő publicisztikájának bevonásával meggyőzően és részletekbe menően bizonyítja. (53–71.) Ezt tudomásom szerint ilyen alaposággal még senki sem mutatta ki, holott a módszer alkalmazása Pilinszky életművének vizsgálatában bevett megközelítésnek tekinthető. Ennek kapcsán mutatkozik meg a szerző következetesége, intellektuális ereje, amelyre támaszkodva képes a szakirodalom egyes meglátásait megfelelő kritikával illetni, hibáit kimutatni és saját megközelítésmódját érvényre juttatni más meglátásokkal szemben (például Tolcsvai Nagy Gábor monográfiája kapcsán, vesd össze: 57–58.). Ez az attitűd jellemző az egész szövegre. A módszer alkalmazhatóságát találó példákkal is alátámasztó érvelésben azonban egy ponton mégis kétely ébred az olvasóban. Ez az elbizonytalanodás dilemma-ként merül fel, amely ismét nem a szöveg hiányosságaként vagy hibájaként jelenik meg, hanem sokkal inkább a Pilinszky-kutatás módszertanát befolyásoló szellemiség kérdéseként. A heideggeri fundamentálonológia szerint – amely a német filozófus művészetelméletét is meghatározta, amely Gadamer munkásságára is nagy hatással volt – a létkérdés nincs kapcsolatban a transzcendenciával (a transzcendenssel mint személyes Istennel), hanem az ember jelenvalótlétének (*Dasein*) analízisét problematizálja. Ez a kiindulópont azonban igen távol áll Pilinszky életművének katolikus elkötelezettségétől, így alapvetően teista, teológiai kérdésekkel átszőtt korpuszától. Pilinszky számára ugyanis Isten léte evidencia. Az ezzel kapcsolatos dilemma abban áll, hogy az Isten létébe vetett hit és az ember hétköznapi tapasztalatai hogyan egyeztethetők össze.⁴ Vagyis a módszer egyik alapvető intenciója ellentétben áll az egyik szerző (Pilinszky) életművének szintén alapvető irányultságával. Pilinszky kérdése ember és Isten viszonyára fókuszál, míg Heideggeré és Gadameré az ember saját létéhez való viszonyára kérdez rá. A feszültséget, habár a szövegtől nem elvárható, Kálec-Simon érzékeli, és azzal próbálja meg orvosolni, hogy Pilinszky életművében az abszurd dilemmáját emeli ki (vesd össze: 53.), amely Isten (nem)létének kérdését nyitva hagyja, illetve éppen azt problematizálja. Ezt segíti, hogy a költő lírai életműve, amely Kálec-Simon kutatásának terepe, a kritika állítása szerint is kérdésként hordozza Isten létének dilemmáját.

Fontos megjegyezni, hogy a fent említett kifogások túlnyomórészt csupán kiegészítésre szoruló problémákat vetnek fel. A módszertani kritika ellen Kálec-Simon könnyen védekezhetne azzal, hogy ő lírai ontológiát ír, nem pedig az életművet belülről vizsgáló kérdéssel közelít Pilinszkyhez. Azonban ezt követően megmarad az a kérdés, hogy érdemes-e Pilinszky publicisztikáját bevonni a módszer megalapozásába. „A jelen disszertáció elsődleges célkitűzése a Pilinszky-versekben körvonalazódó szubjektum létmegértési folyamatának felvázolása, a horizontváltásokkal és az azokat előidéző tényezők kiemelésével egyetemben.” (58.) A szöveg jól körülhatárolt, pontosan megfogalmazott célkitűzése legalább két ponton fontos megállapításokat tesz a Pilinszky-recepció szempontjából. Egyfelől az életmű korszakolásának módszerével, másfelől – ezen belül – a lírai szubjektum elszemélytelenítésének vizsgálata kapcsán.

⁴ Ezt az érvt Hankovszky is használja az abszurd kapcsán (HANKOVSKY Tamás, *Krisztus és Sziszüphosz = Merre, hogyan*, szerk. TASI József, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1997, 122.), melyre Kálec-Simon is utal.

A szöveg nem a lírai életmű korszakolásában hoz új eredményt, hanem – a szöveg célkitűzésének megfelelően – árnyalja az egyes korszakok közötti különbségeket, és képes rámutatni azokra a jellemzőkre, amelyek folyamatos, és/vagy változó tartalmú jellemzői az életműnek. A szöveg szerkezetét tekintve először a Pilinszky-líra korszakait különíti el. (V.1.1–4.) Ezekben a fejezetekben a korszakok sajátos jellemzőinek elemzése dominál. Ezt követően a lírai szubjektum világhoz, másokhoz, transzcendenshez való viszonyának elemzésével a lírai életmű hosszmetzeti vizsgálatáról olvashatunk (V.35.), itt a korszakokon átívelő, illetve a korszakok egyéni jellegzetességeire hívja fel a figyelmet Kálec-Simon. Pilinszky lírájának egyes korszakai a lírai szubjektum kapcsolatainak keresztül válnak vizsgálat tárgyává. A *Trapéz és korlátban* valamint a *Harmadnapon* első kötetében (*Senkiföldjén*) a „lírai szubjektum központi szerepet kap. [...] A világ ábrázolása során a lírikus elsősorban a lírai szubjektumra tett hatásokra koncentrál.” (73.) Ezzel szemben az *Egy KZ-láger falára* című ciklusban, amely az életmű második korszakát alkotja, a lírai szubjektum egy külső narrátor pozícióját veszi fel, amelyből a többi szubjektum helyzetét láttatja. „Az életmű második korszakában tehát a formálódó létmegértő szubjektum – épp háborús tapasztalatai hatására – képessé válik arra, hogy eltávolodjék az általa átélt szenvedéstől és fájdalomtól, felismerje, hogy mindez valamennyi emberi lény együttes tapasztalata, s ezáltal [...] egy magasabb perspektívából vehesse szemügyre.” (78.) A *Nagyvárosi ikonoktól* kezdődő utolsó korszak elhatárolására az imagista látásmód jelenlétének bizonyítása mellett a szerző egy új fogalom – a tárgygyá degradálás – használatát javasolja.

Kálec-Simon a kritika személytelenítés fogaloma helyett a „(szubjektum) tárgygyá degradálás(a)” szóösszetétel bevezetését javasolja. Ha jól értem, a szerző a személytelenítés fogalmát – amelyet Radnóti Sándor, Kulcsár Szabó Zoltán, Schein Gábor és Tolcsvai Nagy Gábor tanulmányai alapján rekapitulál – nem tartja alkalmasnak arra, hogy Pilinszky lírai életművének korszakolására alkalmazza. Feltehetően ennek az az oka, hogy a személytelenítés egyszerűen az individualitás eltörlésének általános jelenségét tartalmazza, vagyis nem kellőképpen kidolgozott. Kálec-Simon szerint nem a misztikus elszemélytelenedés (vesd össze: 79.), hanem a lírai szubjektum szubjektum jellegének elvesztése, tárgygyá válása felé halad Pilinszky lírája. Vagyis e jellegzetesség – a személytelenítéshez hasonlóan – már az életmű kezdetétől jelen van, azonban „tudatos, reflektált személytelenítő gyakorlatról csupán a *Nagyvárosi Ikonok* (1970) című kötetből, a Simone Weil-életmű recepcióját követően beszélhetünk.” (79.) A szöveg intenciója szerint a tárgygyá degradálás a tárgyiasítás költői alakzatát is alkalmazza, amely már a *Harmadnapon* kötetben is megjelenik a szubjektum és a tárgyak közötti átmenetben lévő én-konstrukciókban (*Apokrif, Egy arckép alá*), ez a tendencia azonban csak a harmadik korszak egyes verseiben nyilvánul meg oly módon, hogy a versekben a lírai szubjektum pusztán tárgyként jelenik meg. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a tárgygyá degradálás és Weil szerencsétlenség-fogalmában megjelenő személyvesztés problematikája közötti nagyfokú hasonlóság segíthet annak a kérdésnek a megválaszolásában is, miszerint a francia gondolkodó hatása vajon radikálisan új világgépet hoz-e Pilinszky életművébe. Mivel

a szerző szerint a tárgygyá degradálás gesztusa már az ,50-es évek verseit is jellemzi, ezért Weil – vonatkozó – hatása nem újdonságként jelenik meg a lírai életműben.

A lírai szubjektum világhoz, másokhoz és transzcendenciához való viszonyának elemzésében motívumok, tematikák vizsgálata dominál (víz, csillag, világháború [fogoly, evés], anya, fiúság). Kálec-Simon messzemenően bizonyítja, hogy nemcsak jól ismeri, de nagyon érzékenyen viszonyul Pilinszky verseihez. Interdiszciplináris elemzéseinek kiemelt példája az *In memoriam F. M. Dosztojevszkij* című vers vizsgálata, amely Camus, Dosztojevszkij, Weil és Kierkegaard szubjektumfelfogásának ütköztetésével, összeolvasásával világítja meg a szöveget, s mutat rá arra, hogy a vers a harmadik korszakot jellemző tárgygyá degradálást végérvényesen kibontakoztató megoldás.

Pilinszky költészetének az amerikai imagizmussal való kapcsolatában a szöveg óvatosan foglal állást. A hasonlóságok és különbségek vizsgálatában – habár csak utalásszerűen – a hosszú kései korszakon belül újabb határvonal tűnik fel: „Utolsó két kötetében Pilinszky egy radikális gesztussal épp az imagista beszédmód egyik fő jellemzőjének [vö.: 87.] tagadásával feszíti szét annak határait, és ér el minden eddiginél pontosabb ábrázolást.” (89.) Ezzel olyan problematikát jelöl meg Kálec-Simon, amely a Pilinszky-líra korszakolásában új szempont lehet.

(ELTE BTK Szlav Filológiai Tanszék, Budapest, 2015.)